

**İSLAM HÜQUQUNUN İCTİHAD ANLAYIŞINDA
ƏSAS ROL OYNAYAN BEŞ QAYDA
(Sərəxsinin “əl-Məbsut” adlı əsəri kontekstində)**

*i.ü.f.d. Anar Qurbanov,
Bakı İslam Universitetinin
İslam hüququ müəllimi
akurban78@hotmail.com*

XÜLASƏ

İslam dini digər dinlərdən fərqli olaraq bir hüquq anlayışı ortaya qoymuş və zamanla, xüsusilə də müctəhidlər dövründə bir hüquq sistemi kimi inkişaf etdirilmişdir. İslam hüququndakı ümumi prinsip anlayışının əsası ilk əvvəl Qurani-Kərimin ortaya qoyduğu ümumi prinsip mahiyyətini daşıyan hökmlər və Sünnənin cəvamiül-kəlim xüsusiyyətidir. Məhz bu mühitdə yetişən İslam hüquqşünaslarının sözügedən mənbələrdəki nəslərin tədqiqi ilə səhabələrin fiqhi anlayışları, müctəhid imamların fiqhi düşüncələri, onların ictihadları, üsuli-fiqh, məntiq və dil qaydaları vasitəsilə və bunların induksiya metodu ilə araşdırılması nəticəsində əldə etdikləri ümumi prinsiplər qəvaid elmi kimi ortaya çıxmışdır.

Məqalədə İslam hüququnun ən məşhur olan və bilavasitə dəlil kimi istifadə edilərək ictihad fəaliyyətində əsas rol oynayan beş külli qayda haqqında ümumi məlumat verilmişdir. Qaydaların hər biri izah edildikdən sonra, İslam hüquq tarixində ən məşhur hüquqşünaslardan biri olan Sərəxsinin “əl-Məbsut” əsərindən bir neçə nümunə gətirilərək istifadə edildiyi mövzular haqqında məlumat verilmişdir.

Məqalədə qeyd edilən beş qayda bunlardır: “Bir işdən məqsəd nədirsə, hökm də ona müvafiq olmalıdır”, “Şəkk ilə yəqinlik aradan qalxmaz”, “Məşəqqət asanlıq cəlb edər”, “Zərəar aradan qaldırılmalıdır”, “Adət-ənənə mühəkkəmdir (hökm verilərkən müraciət edilən bir dəlildir)”.

Açar sözlər: islam hüququ, külli qaydalar, Sərəxsi, “əl-Məbsut”

Giriş

Hüququn bütün sahələrinə tətbiq edilən və onun əsas prinsiplərini özündə əks etdirən külli qaydalar – ümumi prinsiplər hər bir hüquq sistemində mövcuddur. Hüquq bərabərliyinin və ədalətin bərqərar olması üçün, ilk növbədə, etibarlı ümumi prinsiplərin mövcudluğu və bunların düzgün tətbiqi vacibdir. İnsan sosial varlıq olaraq, yaradılışının ilkin dövrlərindən başlayaraq, həyatın hər bir sahəsi ilə bağlı qayda-qanunlar tətbiq etmiş və bu inkişaf günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Belə olduğu halda, yaşanan hər əsr və hər dövrdə insanlar tərəfindən bir sıra təməl prinsiplər mənimsənilib mühafizə edilmiş, mükəmməl səviyyəyə gəldikdən sonra isə

“məsəlləmat” olaraq, yəni hər kəs tərəfindən qəbul edilən təməl hüquq prinsipləri forması almışdır (Dönmez 2015, 22).

Hüququn ümumi prinsipləri necə səciyyə olunur? Bu, ümumi və xüsusi hüququn hər bir sahəsinə tətbiq edilə bilən və hüququn əsas müddəalarını özündə əks etdirən qaydalar toplusudur. Qanunvericiliyin əsasını təşkil edən bu prinsiplər hüquqi qərarlara təsir edən, hüquq düşüncəsindən əmələ gələn ali fikirlər və ümumi həqiqətlərdir (Edis 1993, 146). Hüquqi prinsiplər qanunların fəvqündə, hüququn həyata keçirmək istədiyi ədalət düşüncəsinə uyğun və təbii hüquq¹ fikrinin ortaq əsaslarıdır (Dönmez, cilt: 3, sayı: 18 (1992), 24).

Modern hüquq sistemlərində hüquqi prinsiplərin qanunlarla birlikdə mütaliə olunması qanunvericilik fəaliyyəti ilə başlanmışdır. Hüququn ümumi prinsipləri üç qisimdir:

- 1) hüquqi aforizmlərdə istifadə olunan məntiq qaydaları;
- 2) induksiya² metodu ilə ortaya qoyulan qaydalar;
- 3) siyasi rejimin mahiyyətindən irəli gələn prinsiplər (Edis 1993, 148-150).

Hüquqi aforizmlərdə istifadə olunan məntiq qaydaları istisna olmaqla, digərlərini hüququn aksiomlarından saymaq mümkün deyil. Səbəb budur ki, bu kimi prinsiplər mənsub olduğu hüquq sistemlərinə hakim olan düşüncəni və ortaq xüsusiyyətləri əks etdirən hüquqi prinsiplər toplusudur (Dönmez, cilt: 3, sayı: 18 (1992), 24).

Qədim sistemlərdən hesab olunan Roma hüququnda təfəssilatlı hökmlərlə yanaşı, ümumi prinsip mahiyyəti daşıyan bir sıra hökmlər mövcuddur; məsələn: “İcazə vəkalət kimidir”; “Heç kim mülkiyyətin hüquqi səbəbini dəyişdirə bilməz” və s. kimi prinsiplər məhz bu çərçivəyə daxil edilir (Yaman yıl: 1, sayı: 1, 2001, 49).

Avstriya və İtaliya kimi ölkələrə məxsus Mülki Məcəllələrdə qanunvericiliyin əsas prinsiplərinə hüquqi boşluqları doldurmaq səlahiyyəti verildiyi müşahidə olunur (Edis 1993, 147-148). Türkiyə, Almaniya, Braziliya və Yaponiya kimi ölkələrin Mülki qanunvericiliklərini əks etdirən qanunlar toplusunun başlanğıcında ümumi prinsiplər/müddəalar qeyd edilir. Bu qəbildən Azərbaycan Respublikasının müxtəlif sahələrində qanunlar toplusu olan məcəllələrində də başlanğıcda müvafiq qanunvericiliyə görə onun ümumi prinsipləri/müddəaları sadalanır; məsələn: Mülki Məcəllənin 6-cı maddəsində mülki qanunvericiliyin prinsiplərindən bir neçəsi belədir: “mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi”; “mülki hüquq subyektlərinin iradə sərbəstliyi”; “mülki dövrüyyə iştirakçılarının əmlak müstəqilliyi”; “mülkiyyətin toxunulmazlığı”; “müqavilələr azaldığı”; “mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsinə şərait yaradılması”; “pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi”; “mülki hüquqların məhkəmə müdafiəsi”. Bundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 4-cü maddəsinin tələbləri inzibati xətalər

¹ Müəyyən bir ölkədə və müəyyən bir dövrdə tətbiq edilən yox, tətbiq edilməli olan, yəni sosial ehtiyacların ədalətə müvafiq şəkildə aradan qaldırılması fikri ilə həyata keçirilən hüquqa *təbii hüquq* deyilir. (Bilge, 2001, 27).

² “İnduksiya” mühakimə prosesində ayrı-ayrı və xüsusi müddələrdən ümumi nəticələr çıxarmaqdır. (Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 2006, II, 549; I, 557).

qanunvericiliyinin prinsiplərini belə qeyd edir: “Bu Məcəllə insan və vətəndaş hüquqlarına və azadlıqlarına hörmət edilməsi, qanunçuluq, qanun qarşısında bərabərlik, təqsirsizlik prezumpsiyası, ədalətlik və inzibati xətaların qarşısının alınması prinsiplərinə əsaslanır”.

Hər bir ölkədə mövcud olan hüququn əsas prinsiplərinin həmin ölkənin Konstitusiyasında ətraflı surətdə şərh olunduğu xüsusi qeyd edilməlidir.

İslam dininin tarixboyu Quran və Sünne tərəfindən araşdırılaraq İslam hüquqşünasları tərəfindən inkişaf etdirilən özünəməxsus hüquqi prinsipləri/külli fiqh qaydaları mövcuddur. Qurani-Kərimin yığcam kəlamlarla dərin məzmun aşılması, Hz. Peyğəmbərin az sözlə əhatəli mənalara ehtiva edən hədisləri, yəni onun “cəvamiül-kəlim” xüsusiyyəti İslam hüquqşünaslarının düşüncələrini yığcam ifadə etmə xüsusiyyətini təmin etmiş və bir növ, ilham rolunu oynamışdır. Onlar sözügedən iki mənbəni induksiya metodu ilə tədqiq edərək, ictihad fəaliyyətində müraciət edilən ümumi qaydalar əldə etmişlər.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən aydın olur ki, İslam hüququnun ümumi prinsipləri/külli qaydaları ilə digər hüquq sistemlərindəki hüquqi prinsiplər bəzi nöqtələrdə birləşməklə yanaşı, həm mənşə, həm də mahiyyət baxımından bir-birindən fərqlənir. Bəşəri hüquq sistemlərinin günümüzdə müştərək mənimsədikləri hüququn ümumi prinsipləri mənşə etibarilə dini və əxlaqi təlimlərdən təsirlənsə də, təşəkkül baxımından insan aqlının ədalət anlayışının məhsulu hesab olunur. Fiqh elmindəki külli qaydalar isə Uca Allah tərəfindən göndərilən vəhyin daha yaxşı anlaşılması uğrunda ortaya qoyulan ictihad fəaliyyətlərinin məhsuludur (Dönmez 2015, 22-23).

Fiqh əsərlərində bir sıra fiqh qaydaları təhlil edilmiş, məzmun etibarilə bir-birinə çox yaxın olanlar belə, ayrı qayda kimi göstərilmişdir. Bu səbəbdən, sonrakı dövrlərdə bəzi İslam hüquqşünasları məlum olan bütün qaydaların beş əsas qaydaya söykəndiyini və bunların ümumi qayda sayılıb digər qaydaların hamısının bunların çərçivəsinə daxil olduğunu vurğulamışlar (Baktır 2001, XXIV, 208). Bununla yanaşı, dini-əməli bir məsələdə ictihad edərək, əsl³ və fəri⁴ dəlillərə müraciət edildikdən sonra, həmin məsələ ilə bağlı sözügedən külli qaydalara müraciət edilməsinin caiz olduğu fikri irəli sürülmüşdür (Yaman yıl: 1, sayı: 1, 2001, 58-59; Sədlan 1997, 35).

Beş külli qayda – “*Bir işdən məqsəd nədirsə, hökm də ona uyğun olmalıdır*”; “*Şəkk ilə yəqinlik aradan qalxmaz*”; “*Məşəqqət asanlıq cəlb edər*”; “*Zərər aradan qaldırılmalıdır*” və “*Adət-ənənə mühəkkəmdir (hökm verilərkən müraciət edilən bir dəlildir)*” kimi qaydalardan ibarət olub, hər biri Hz. Peyğəmbərin müxtəlif hədislərindən götürülmüş və İslam hüquqşünasları tərəfindən yekdilliklə dəlil kimi qəbul edilmişdir (Baktır 2001, XXIV, 208). Digər fiqh qaydaları isə ictihad fəaliyyətində bilavasitə dəlil kimi qəbul edilməmişdir (Yıldırım 2001, 21). Qeyd edək ki, eyni mövzuda müxtəlif dəlillər və təfsir metodlarına əsaslanan müctəhidlər

³ Əsl dəlillər “Kitab (Qurani-kərim), Sünne, İcma və Qiyas” dəlillərindən ibarətdir.

⁴ Fəri dəlillər “İstihsan, Məsələhi-mürsələ, Şərü mən qəbləna, Örf (adət-ənənə), Səhabə qövli (rəyi), Mədinə əhlinin əməli, Səddi-zərai və İstishab” dəlillərindən ibarətdir.

tərəfindən fərqli hökmlər ortaya qoyulmuşsa, fiqhi qaydalar həmin rəylərdən ən üstününü seçməkdə müctəhidə yol göstərən bir vasitə ola bilər. Belə demək mümkünsə, fiqhi qaydalar istinbat⁵ və təxricdə⁶ olmasa da, tərcehdə⁷ istifadəsi mümkündür (Bahüseyn 1998, 279).

İslam hüquqşünasları tərəfindən nəticə etibarilə sırf fiqh qaydalarına söykənərək hökm verilməmiş, dini-hüquqi məsələnin hökmü xüsusi nəş və ya qaydanın əsaslandığı nəşə görə ortaya qoyulduqdan sonra – ümumi prinsiplər həmin məsələnin hikmət və illətini gücləndirmək məqsədilə istifadə edilmişdir (Bakır 1981, 150).

Bu səbəbdən, fiqhi qaydalar hüquq bacarığını qazandırması, ortaya çıxan yeni əməli məsələlərin öz həllini tapması baxımından asanlıq təmin edir. Fiqh elminin İslam hüququnun fəlsəfəsini dərk etməyə köməklik göstərməsi, hakimə hökm, müftiyə fitva verərkən bəsirətli və isabətli olması təlqin etməsi baxımından faydalıdır. Hüquq məntiqi aşılması baxımından İslam hüquqşünası/fəqeh üçün vaz keçilməz elm sahəsi olmaqla yanaşı, asan və tez qavranılan mahiyyətə malikdir.

Yuxarıda qeyd edilən beş külli qaydanın hər biri haqqında məlumat verdikdən sonra, Sərəxsinin “əl-Məbsut” adlı əsərindən müxtəlif nümunələr gətiriləcəkdir.

1. الْأُمُورُ بِمَقْاصِدِهَا: “İşlər məqsədlərinə görə (qiymətləndirilməli)dir”.

Fiqh kitablarında ibadətlərdən müamilata, cinayət hüququndan ailə hüququnadək bir sıra sahəni əhatə edən bu ümumi prinsip Həzrət Peyğəmbərin “*Əməllər niyyətlərə görədir...*” (Buxari, Bədül-vəhy, 1) hədisinin və digər bir sıra nəsin işığında meydana çıxmışdır. Belə ki, bu hədisi əməllərlə bağlı sırf üxrəvi nəticələr çərçivəsində şərh edənlərlə yanaşı, buradakı məna bir sıra ayə və hədislərdə də olduğu üçün İslam alimləri sözügedən anlayışı çoxəhatəli bir hüquq prinsipi kimi qəbul edib, bundan fiqhi məsələlərin şərhində istifadə etmişlər (Dönmez 1991, III, 16-17).

Hüququn müxtəlif sahələrindəki sözügedən bu prinsipin təzahürləri ilə bağlı qısa məlumat verilərək, hər birinə “əl-Məbsut” əsərindən bir nümunə gətiriləcəkdir:

a. Mülki hüquq sahəsinə daxil olan və xüsusilə də əqdlərlə bağlı olan məsələlərdə İslam hüququnda şəkilçi/formal bir anlayış mənimsənilməmiş, imkan daxilində həqiqi iradənin təsbit edilməsi əsas alınmışdır (Dönmez 1991, III, 16-17). Qeyd edək ki, Roma hüququ bütün hüquq sistemlərinə öz təsirini göstərsə də, məşhur formal bir anlayış mənimsənilmişdi. Belə ki, Roma hüququnda qanunlar fərdlərin marağına, güdülən məqsədə və ya işin mahiyyətinə görə deyil, məhz terminlərə, qəliblərə, yaxud tamamilə görüntüyə görə şərh edilib tətbiq edilirdi. Belə ki, hər hansı bir müqavilədə qeyd edilməli olan termin əvəzinə, başqa bir ifadədən istifadə edilməklə bağlanılan əqdlər etibarsız hesab olunurdu (Belgesay 1947, 8-9).

⁵ Quran və Sünnə nəslərini başa düşüb onlardan hökm çıxarma ilə bağlı göstərilən səy (Erdoğan, 1998, 213).

⁶ Mənsubu olduğu məzhəb müctəhidlərinin istinad etdikləri nəslərə və külli qaydalara söykənərək fiqhi hökmləri ortaya qoyma fəaliyyəti (Erdoğan, 1998, 430).

⁷ Bir-birinə bərabər görünən iki dəlildən birinin digərinə üstünlüyünü sübuta yetirmək (Erdoğan, 1998, 456).

Sərəxsi “əl-Məbsut” adlı əsərində bu qaydanı kitabül-müzaribə/əmək-sərmayə ortaqlığı bəhsində “*Hökm məqsədinə əsaslandırıl(malid)ır*” formasında qeyd etmiş və belə izah etmişdir: “Bir şəxs başqa birinə müzaribə yolu ilə 1 000 dirhəm verib, “Allahın verdiyi ruzini” və yaxud “əldə ediləcək qazancı” tən yarı bölərək, yaxud “Bundan nə qədər qazanc əldə etsən, tən yarı şərikik”, – deyərsə, ifadə edilən cümlələrin hamısı eyni mənada başa düşülər; səbəb – *hökm məqsədinə əsaslandırılmalıdır*. Eyni mənayı ifadə edən cümlələrdə istifadə olunan sözlərin müxtəlifliyi mənaya xələl gətirməz. Bu ifadələrdə nəzərdə tutulan mənə qazancın tən yarı bölünməsinin şərt kimi irəli sürülməsidir (Sərəxsi 1993, XXII, 21-22).

b. İslam hüququnda cinayət hüququ sahəsində təkə törədilən cinayətə baxılmayıb, cinayəti törədən şəxsin iradəsi ilə birlikdə qiymətləndirmə nəzərə çarpır. Maraqlıdır ki, İslam hüququnun müasiri olan Qərbdəki cinayət hüququ sistemlərində fransız inqilabına qədərki dövrdə uşaqlar, ruhi xəstələr, hətta ölümlər və heyvanlar belə məsuliyyətə cəlb olunur və insanın başqalarının hərəkətlərindən məsul tutulduğu tarixi bir reallığı ortaya qoyur (Dönmez 2015, 26).

Sərəxsi Əbu Yusifin (ö. 182/798) oğurluqla bağlı bir fikrini onun “əl-İmla” adlı əsərindən bəhs edərkən sözügedən qaydanı “*Hökm məqsədinə əsaslandırılmalıdır*” şəklində qeyd etmişdir. Belə ki, şəxs bir evə girmədən əlini içəri soxub nəse oğurlayarsa, Əbu Yusifdən başqa digər Hənəfi hüquqşünaslarına görə, ona oğurluğun cəzası verilməməlidir. Əbu Yusif isə həmin şəxsə oğurluq cəzasının verilməli olduğu fikrini müdafiə etmişdir. Oğru mühafizə edilən bir malı oğurlamışdır və bu da evə girib malı oğurlamaq kimidir. Oğurluqda məqsəd malın götürülməsidir. Məhz hökm də məqsədi əsaslandırılmalı olduğuna görə, bunu edən şəxsə oğurluq cəzası verilməlidir (Sərəxsi 1993, IX, 147).

2. **النِّقِيْنُ لَا يَزُوْنَ بِالشَّكِّ**: “Yəqinlik şəkk ilə zail olmaz”.

Hüququn çox geniş sahələrinə tətbiq edilə bilən bu prinsip İslam hüququndakı hökm əldə etmə metodlarından birini təşkil edən və ədilleyi-şəriyyə arasında xüsusi mövqeyə malik olan “istishab”⁸ düşüncəsindən irəli gələn bir anlayışdır (Dönmez 2015, 28). Fiqh əsərlərinin əksəriyyətində yer alan bu prinsip sosial münasibətlərdən evliliyə qədər hüququn və bunun nəticəsində də həyatın istənilən sahəsində tətbiqi mümkün olan prinsip olması ilə yanaşı, eyni zamanda, ədalət və mühakimə ölçüsü sayılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Baktır 1998, 107).

Hüquqi baxımdan təhlükəsizlik bir məsələdə qəti və sabit bir dəlil ilə hökm ortaya qoymaq yolu ilə gerçəkləşməsi şübhəsizdir. Ehtimallara söykənib verilən qərarların şübhəli olduğu açıq-aşkardır. Bu baxımdan, İslam hüququ həm ibadətlər, həm də digər dini-hüquqi məsələlərdə şübhə və ehtimallara yer vermədən qəti dəlillərin əsas götürülməsi prinsipini mənimsəmişdir (Kurban 2009, 63).

⁸ İslam hüququnun metodologiyasında fəri (ikinci dərəcəli) dəlillərdən olan “istishab” mövcud olan bir şeyin dəyişdiyinə dair bir dəlil olmayınca davam etməsi mənasına gəlir (Apaydın, 2017, 126).

Bu qaydanın ilkin ifadəsi Dəbusi (ö. 430/1039) tərəfindən “Əbu Hənifə (ö. 150/767) ilə iki yoldaşı arasındakı ixtilaf” başlığının dördüncü qaydası kimi, “*Səbəbindən asılı olmayaraq bir şeyin sabitliyi tam və qəti şəkildə bilinirsə, bunun əksi qəti bir şəkildə sabit deyilsə, o, olduğu kimi qəbul edilməlidir*” şəklində qeyd edilmiş və fiqh kitablarında ən məşhur – dəstəmazlı olub-olmama məsələsi nümunə kimi verilmişdir (Debûsî 2009, 81).

Sərəxsi “əl-Məbsut” əsərində bu qaydanı fərqli ifadələrlə, müxtəlif yerlərdə qeyd etmişdir. Belə ki, Həzrət Peyğəmbərdən nəql edilən bir hədisdə deyilir ki, yatmaq dəstəmazı pozan bir haldır. Bir şəxs yuxuya gedərkən dəstəmazlı olduğu dəqiqdir, lakin ondan dəstəmazı pozan nəyinsə çıxmış olması qəti deyil, şübhəli haldır. Qaydaya görə isə *səhih bir məlumat yalnız qəti bir məlumatla aradan qalxar*. Buradan aydın olur ki, yuxunun özü dəstəmazı pozan bir haldır (Sərəxsi 1993, I, 78).

Bu qayda ilə bağlı başqa bir nümunə “Kitabul-iqrar” fəslində belə qeyd olunur: “Ölümçül xəstəliyə tutulan bir şəxs vərəsəsi olan bir nəfərə borclu olduğunu bildirsə (iqrar etsə) və varisi bu məsələ ilə bağlı onun haqqında iddia qaldırsa, hakim onun borcunun tam qaytarması ilə bağlı qərar verməlidir. Onun borclu olduğunu vacib edən səbəb, yəni iqrar açıq-aydındır. Bunu etibarsız edən səbəb isə, borclunun düçar olduğu xəstəlikdən ölməsi isə şübhəlidir. *Şübhəli olan qəti şəkildə bilinən qarşısında dayana bilməz*. Odur ki, hakim xəstənin borcunu qaytarması ilə bağlı qərar verər və əgər xəstə daha sonra sağalarsa, bu, etibarlı olar, yox əgər xəstəlikdən vəfat edərsə, etibarsız olar və varisə götürdüyünü geri qaytarması üçün göstəriş verilir” (Sərəxsi 1993, XVIII, 188).

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bu ümumi prinsipin əsası istishab anlayışına söykənir. Bu səbəbdən istishab dəlilindən irəli gələn əsas üç qaydanı burada izah etmək məqsədmüvafiqdir:

a. الأصل بقاء ما كان على ما كان: “Bir şeyin olduğu kimi qalması əsasdır”. Bu prinsip hüquqi baxımdan mövcudluğu qəbul edilən bir hökmün səbəbi aradan qalxmayınca, mövcudluğunun davam etməsi mənasına gəlir. Bu qaydaya əsasən, məsələn, alqı-satğı müqaviləsi nəticəsində satın alanın mülkiyyət hüququ sabit olduqdan sonra uzun illər keçməsinə baxmayaraq, yeni bir səbəb nəticəsində mülkiyyətin aradan qalxdığına dair bir dəlil olanadək həmin şəxsin mülkiyyət hüququ mühafizə edilir (Zərqa 2001, 87-93).

Sərəxsi “əl-Məbsut” əsərində bu qaydanı belə izah edir: “Məfqud/itkin dini baxımdan həyatda qəbul edilir və buna görə də onun mal-mülkünün varislər arasında bölüşdürülməsinə icazə verilmir, digər tərəfdən, başqaları onu ölmüş qəbul edir. Bu səbəbdən o, qohumlarından kimsə vəfat etdikdə onun varisi ola bilmir; şəxsin həyatda olduğu isteshabül-hal ilə sabittir. Yəni, onun daha əvvəl həyatda olduğu bəllidir. Bunun əksinə bir vəziyyət ortaya çıxmıyınca, onun həyatının davam etdiyinə hökm olunur. *İsteshabül-hal mövcud olan bir şeyin mövcudluğunun davam etməsini qəbul etməklə yanaşı, olmayan bir şeyin də mövcud olduğunu qəbul etməməkdir*. Onun mal-mülkünün varislər arasında bölüşdürülməməsi mövcudluğu olduğu kimi davam etdirməkdir. Əgər onu varis etməsə də, daha əvvəl xeyrinə sabit olmayan bir şeyi mövcudmuş kimi qəbul etmək məsələsi vardır” (Sərəxsi 1993, XI, 34).

الأصل براءة الذمة: “İnsanın təqsirsiz və borsuz olması əsasdır”. İslam hüququnda hər bir şəxs istər mülki hüquq sahəsində, istərsə də cinayət hüququ baxımından, öz

hərəkətlərinə cavabdehlik daşıyır. Uca Allah bir ayədə buyurur: “Heç bir mükəlləf başqasının yükünü daşımaz” (İsra, 17/15). Bu ayədə heç kəsin başqasının hərəkətlərindən məsul olmadığına əsasını qoymuşdur. İslamın qəbul etdiyi bu anlayış çərçivəsində insanın hər cür bəcdən və cinayətdən uzaq bir varlıq olduğu anlaşılar, sübuta yetirilənədək hər bir şəxsin təqsirsiz olması prinsipi və buna dair ümumi qayda qəbul edilmişdir (Zərqa, 2001, 105-115). Qeyd edək ki, müasir hüquqda da mövcud olan bu anlayış Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 63-cü maddəsində “Təqsirsizlik prezumpsiyası” şəklində qeyd olunaraq, hər kəsin təqsirsizlik prezumpsiyası hüququna malikliyi vurğulanaraq belə şərh edilmişdir: “Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən hər bir şəxs, onun təqsiri qanunla nəzərdə tutulan qaydada sübuta yetirilməyibsə və bu barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü yoxdursa, təqsirsiz sayılır. Şəxsin təqsirli olduğuna əsaslı şübhələr varsa, onun təqsirli bilinməsinə yol verilmir. Cinayətin törədilməsində təqsirləndirilən şəxs özünün təqsirsizliyini sübuta yetirməyə borclu deyildir. Ədalət mühakiməsi həyata keçirilərkən qanunu pozmaqla əldə edilmiş sübutlardan istifadə olunma bilməz. Məhkəmənin hökmü olmasa, kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz”.

Sərəxsi “əl-Məbsut” əsərində sözügedən qaydanı belə izah edir: “Həzrət Peyğəmbərin hədisində qeyd edilən *“And cavabdehə aiddir”* (Buxari, Rəhn, 6; Müslim, Əqdriyə, 1.) hissəsi cavabdehin sözünün qəbul edildiyinə dəlalətdir. Bu, ağıl tərəfindən dərk edilən hökmdür – cavabdeh əsas qaydaya əməl etmişdir. Bu qayda isə *cavabdehin borcsuz/təqsirsizliyi, onun əlində olan maldə başqasının haqqının olmamasıdır*” (Sərəxsi 1993, XVII, 29).

b. الأصل في الأشياء الإباحة: “Əşyanın mübah olması əsasdır”. İslam hüququnun ən mühüm prinsiplərindən olan bu qayda Uca Allahın “Yer üzündə nə varsa, hamısını sizin üçün yaradan məhz Odur” (“Bəqərə”, 2/29) və “O, göylərdə və yerdə nə varsa, hamısını sizin xidmətinizə vermişdir” (“Casiyə”, 45/13) ayələrinə söykənir. Bu qaydanın İslam hüquqşünasları tərəfindən mübahisə mövzusu olmasına baxmayaraq, onların əksəriyyətinə görə, istənilən məsələ ilə bağlı müəyyən dini hökm olmadıqda, insanın xeyrinə olan işlərdə əsas hökm mübahlıqdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müsəlmanların keçmişdə elm dünyasına verdikləri töhfələrdə sözügedən qaydanın mühüm rolu olmuşdur (Dönmez 2015, 30).

Haqqında danışılan qayda ilə bağlı Sərəxsinin qeyd etdiyi nümunə belədir: “Güclü olan birisi hansısa şəxsi ölümlə qorxudaraq içki içməyə məcbur etsə və o da bundan imtina edib öldürülsə, həmin şəxsin günahkar olmasından ehtiyat edərlər. Səbəb *əşyada əsas olan mübahlıqdır, haramlıq isə daha sonra dinən qadağan edilmək surəti ilə meydana gəlir*. Odur ki, içki içmək dində qadağan edildiyi üçün haram olmuşdur” (Sərəxsi 1993, XXIV, 77).

3. الضَّرَرُ يُرَادُ: “Zərər aradan qaldırıl(malıdır)ır”.

Bu qayda çoxlu sayda hədis ilə yanaşı, xüsusilə “Zərər vermək və zərərə qarşılıq zərər vermək olmaz” (İbn Hənbəl, 1995, III, 267; Hakim, 1990, II, 66) hədisinə söykənir. Hüquq anlayışının ortaya qoyduğu prinsipləri iki nöqtədə cəmləşdirmək

mümkündür. Bunlardan birincisi, bağlanmış müqavilələrin yerinə yetirilməsi, ikincisi isə, başqalarına dəyən ziyanın aradan qaldırılmasıdır (Dönmez, 2015, 31). İslam hüququnun əsas mənbəyi olan Qurani-Kərimdə birinci prinsiplə bağlı Uca Allah bir ayədə buyurur: “Ey iman gətirənlər! Əhdlərinizi yerinə yetirin” (“Maidə”, 5/1) digər bir ayədə isə “Əhdinizə sadıq qalın. Çünki əhdə (verilən sözə) görə məsuliyyət daşıyırsınız” (“İsra”, 17/34), – deyir. Digəri isə Həzrət Peyğəmbərin hədisində qeyd edilən və sonrakı dövrlərdə külli qayda kimi fiqh mənbələrində geniş istifadə olunan sözügedən prinsipdir. Belə ki, zərərin aradan qaldırılıb dəf edilməsi İslam hüququnda əmr olunmaqla yanaşı, zərərin zərərlə dəf edilməsinə qadağa qoyulmuşdur. Odur ki, insana dəyən zərər və ziyan aradan qaldırılarkən onun başqa bir zərərlə aradan qaldırılması yolverilməzdir.

Sərəxsi “əl-Məbsut” əsərində fiqhi məsələləri izah edərkən “*Zərər dəf edilməlidir*” prinsipindən müxtəlif mövzularda istifadə etmişdir. Bunlardan biri belədir: “Bir qrup insan çayı təmizləmək, yaxud körpü salmaq və xərcini də paylarına görə bölüşdürmək üzrə müqavilə bağlasalar, bu sənəd etibarlıdır – *zərər istənilən halda aradan qaldırılmalıdır*” (Sərəxsi 1993, XX, 159).

Sərəxsinin aşılacağı digər nümunə: “Satıcının müxəyyərlik⁹ şərti ilə bağladığı alqı-satğı müqaviləsi hökmü müxəyyərlik sona çatanaqək gecikər. Yəni, mal təhvil alınanqədək müqavilə tam bağlanmış hesab olunmur – səbəb *zərərin aradan qaldırılmasıdır*. Əks təqdirdə, mülkiyyətinə keçirmək istəyən alıcıya zərər dəymiş olar. Sadəqə, əqdin bağlanması ilə malikə hər hansı zərər dəymir” (Sərəxsi 1993,XXX, 130).

4. **المشَقَّةُ تُجْلَبُ التَّيْسِيرَ: “Məşəqqət asanlıqı cəlb edər”.**

İslam hüququnun hər bir sahəsində təzahür edən bu ümumi prinsip məzmun baxımından müxtəlif ayə (“Bəqərə”, 2/185; “Həcc”, 22/78; “İnşirah”, 94/5-6) və hədislərdə (Buxari, “Elm”, 12, Ədəb, 80; Nəsai, İman, 28) açıq-aydın ifadə edilmişdir. Ümumiyyətlə, İslam dininin bəxş etdiyi təməl prinsiplərin başında asanlıq prinsipi dayanır. Belə ki, İslam hüququnun təşəkkülü ilə əlaqədar Həzrət Peyğəmbər dövründəki fiqhi anlayışı şərh edən bütün mənbələrdə o dövrün qanunvericiliyinin əsas xüsusiyyətlərindən birinin məhz asanlıq prinsipi olduğu qeyd edilmiş və bununla bağlı çoxlu sayda nümunələr verilmişdir (Zeydan, tarix yoxdur, 95; Xüdəri Bək, 1988, 13-15). Bunun nəticəsində sonrakı dövrlərdə formalaşan fiqh elmində ictihad fəaliyyətində sözügedən prinsip əsas götürülmüş və məzhəblərin formalaşmasından sonrakı dövrlərdə bu prinsip əsasında çoxlu sayda külli qayda və dabitlər ortaya qoyulmuşdur.

Sərəxsi “əl-Məbsut” əsərində sözügedən külli qaydadan bilavasitə istifadə etməsə də, asanlıq prinsipi anlayışının təzahürlərindən olan “*Zərurətlər qadağan olunanları mübah edər*” qaydasından yalnız bir yerdə istifadə etmişdir (Sərəxsi

⁹ Alqı-satğı müqaviləsində tərəflərdən birinin və yaxud hər iki tərəfin müqaviləni təsdiq və ya ləğv etmə hüququna malik olması (Apaydın, 2006, XXXI, 25).

1993, X, 154). Başqa bir yerdə isə bu qaydadan daha dar çərçivədə olan və onun dabit¹⁰ mahiyyətində olan bir qaydanı qeyd etmişdir. Belə ki, onun fikrincə, aclıq ucbatından məcbur qalıb bir şey oğurlayıb yeyənə oğurluq cəzası verilməz; *zərurət başqasının malından ehtiyac qədər yeməyi mübah edər* (Sərəxsi 1993, IX, 139-140).

“Kitabul-ikrah” fəslində sözügedən qayda üçün belə bir nümunə verilmişdir: “Bir şəxs ölümə hədələnərək donuz əti yeməyə və ya içki içməyə məcbur edilər, o da bunları etməsə və öldürülsə, eləcə də zor altında bunların edilməsinə icazə verildiyindən xəbərdardır, günahkar olar. Belə ki, *zərurət halı haramlıq hökmünün istisnasıdır*” (Sərəxsi 1993, XXIV, 151).

Bundan başqa, asanlıq prinsipi anlayışından irəli gələr ən mühüm qaydalardan biri “*Zərurətlər öz miqdarına görə təqdir edilir*” qaydasıdır. Bu qayda ilə bağlı Sərəxsi belə nümunə verir: “Hənəfilərə görə, cünublu bir şəxsin bədəninə əksər hissəsi yaralı olarsa, təyəmmüm alaraq namazını qılar. Şafeiyə görə isə, sağlam olan orqanlarına qüsl etməlidir (həmin yerləri su ilə yumalıdır). Qüsl suyun ziyanından irəli gələn zərurətə görə yara olan yerdən götürülər. *Zərurət isə öz miqdarı qədər təqdir olunur* (Sərəxsi 1993, I, 122). Hənəfilərin bu məsələdəki dəlillərinə görə, *az olan çox olana tabedir*. Həzrət Peyğəmbər suççuəyi xəstəliyinə tutulan bir nəfər üçün təyəmmümün kifayət etdiyini bildirmişdir” (Əbu Davud, “Təharət”, 127; İbn Macə, “Təharət”, 93).

Sərəxsi bu qayda ilə bağlı digər bir nümunədə – “Kitabul-əşribə” fəslində hənəfilərə istinad edərək, məcburiyyət qarşısında qalan bir şəxsin ölməkdən qorxdığı üçün ölməyəcək qədər içki içməsində bir qəbahətin olmadığını qeyd etmişdir: “Sərxoş olanadək içməsi halal deyil, çünki *zərurət səbəbi ilə sabit olan zərurətin ölçüsü ilə məhdud olur*” (Sərəxsi 1993, XXIV, 28-29).

Başqa bir nümunə isə “Kitabun-nikah” fəslində belə qeyd olunmuşdur: “Atası dul qadını evləndirər və ona xəbər çatdıqda sükut edərsə, onun susması bu nikaha razı olduğu mənasına gəlmir. Susmaq heç də həmişə razılıq əlaməti sayılmadığı üçün çox mənaya gələ bilər. Qızın susması isə, evlənmə istəyini izhar etməkdən utanması səbəbi ilə zərurətdən razılıq kimi qəbul edilmişdir. *Zərurətə görə sabit olan zərurət sahəsindən kənara çıxmaz*” (Sərəxsi 1993, V, 10).

5. العادة مُحْكَمَةٌ: “Adən-ənənə mühəkkəmdir”.

İslam hüququ metodologiyasının fəri dəlillərindən biri sayılan orf/adət-ənənə insanlararası münasibətlərdə mühüm bir hökm mənbəyidir. İslam hüququnda fiqhi hökmlər ortaya qoyularkən, İslam dininin təməl prinsiplərinə zidd olmayan cəmiyyətin adət-ənənələri nəzərə alınmış və hüquqi baxımdan qiymətləndirilmişdir (Atar 1998, 87-91). Bu fəri dəlil İslam hüququnda qanunvericiliyin tamamilə

¹⁰ “Dabit” məfumu fiqhın yalnız bir bölməsi ilə əlaqədar məsələləri əhatə edən, yəni qaydaya nisbətən daha dar çərçivəli prinsip kimi tərif edilmişdir. Odur ki, dabit termini mahiyyəti baxımından qayda məfumu ilə eyni mənada olub, sadəcə, əhatə baxımından fərqlidir; məsələn: “*imama tabe olanın namazı imamın namazına bağlıdır*” (Dəbusi, tarix yoxdur, 109).

müstəqil bir mənbəyi xüsusiyyətinə nail ola bilməmişdir. Belə ki, sözügedən dəlil zamanla sosial mühitdəki deformasiyaların hüququ öz hökmanlığı altına almaması və bununla bağlı inkişafın nəslərin açıq-aydın hökmlərinə zidd düşməməsi şərti ilə bir hüquq prinsipi kimi və xüsusilə istihsan¹¹ kimi ictihad metodları vasitəsilə öz vəzifəsini yerinə yetirmişdir (Dönmez 2015, 32-33).

Bu qayda Əbu Hənifənin tələbəsi olan Məhəmməd əş-Şeybani (ö. 189/805) tərəfindən qələmə alınan “Zahirur-rivayə”¹² əsərlərindən olan “əs-Siyərül-kəbir”də “*Örf ilə sabit olan nəslə ilə sabit olan kimidir*” şəklində qeyd edilmişdir (Serahsi 2001, I, 185). Sərəxsi “əl-Məbsut” adlı əsərində bu qaydanı “*Örf ilə təyin nəslə ilə təyin kimidir*” (Sərəxsi 1993, IV, 152) şəklində qeyd etmiş və bir çox fiqhi məsələnin izahında bu qaydadan faydalanmışdır.

Sərəxsi “Kitabul-ləqit” fəslində bu qayda ilə bağlı belə nümunə vermişdir: “Bir şəxs uşaq tapıb, ona könüllü baxarsa, xərclədikləri ona bağışlanmış olar. Uşaq böyüdükdən sonra xərclədiklərini ondan istəyə bilməz, çünki dini baxımdan buna məsul deyil. Uşağı tapıb öz himayəsinə alan şəxsin yalnız onun xeyrinə olanları edə biləcək səlahiyyəti vardır. Uşağın xeyrinə olan isə, onun qorunması, təlim-tərbiyəsidir. Bu səbəbdən, uşağı borca məcbur etmək səlahiyyəti ona şamil olunmur, həmçinin bunun uşağa da hər hansı faydası yoxdur. Bundan əlavə, onlar arasında qəyyumluğu meydana gətirən heç bir səbəb də yoxdur. Məhz bunun üçün xərclədiklərini ondan geri istəyə bilməz, bu kimi işləri insanlar qarşılıqsız edir. *İşlər insanlar arasında mötəbər olan adət-ənənəyə görə qiymətləndirilir*” (Sərəxsi 1993, X, 210).

“Kitabul-büyu” fəslindəki nümunə isə belədir: “Əbu Yusifə görə, *hər cür maddədə adət-ənənə mötəbərdir*, çünki Həzrət Peyğəmbər dövründə hər hansı ölçü vahidi ilə alınıb-satılanlar bir nəşə istinadən yox, o dövrdə mövcud olan adət-ənənələrə əsasən yerinə yetirilirdi. Hənəfilərin əksəriyyətinə görə, Həzrət Peyğəmbərin insanların adət-ənənələrini təsdiqləməsi onun tərəfindən ortaya qoyulan açıq bir nəslə hökmündədir və bu səbəbdən, onun təsdiqlədiyi heç bir adət-ənənə ilə dəyişdirilə bilməz. Səbəb – *dəlil olan yerdə örfə etibar edilməməsidir*” (Sərəxsi 1993, XII, 142).

Örfün dəlil olduğu ilə bağlı qeyd edilən başqa bir nümunə belədir: “Bir şəxs ustaya məst sifariş versə, bu, qiyasa (İslam hüququnun ümumi prinsipinə) görə caiz deyil, çünki sifariş verilən məst əqdin predmetidir, sifariş verilən zaman mövcud deyildir. Mövcud olmayan bir şeyin satışı isə caiz deyil. Həzrət Peyğəmbər insanın yanında olmayan bir şeyi satmasını qadağan etmişdir (Əbu Davud, Büyu, 70). Hənəfilər isə insanların yaygın tətbiqini əsas alaraq, bu məsələdə qiyası (mövcud olmayan bir şeyin satışının qadağan edilməsi ilə bağlı ümumi prinsipi) tərک etmişlər.

¹¹ İslam hüququnun metodologiyasının fəri (ikincidərəcəli) dəlillərindən olan istehsan daha güclü bir dəlil (nəss, icma, zərurət və xəfi qiyas) səbəbi ilə bir məsələyə onunla eyni olan məsələlərdə veriləndən başqa bir hökm vermək məfhumu mənasına gəlir (Apaydın, 2017, 109).

¹² Hənəfi məzhəbi tarixində Şeybaninin yazdığı “əl-Əsl”, “əl-Camius-səğir”, “əl-Camiul-kəbir”, “əs-Siyərüs-səğir”, “əs-Siyərül-kəbir”, “əz-Ziyadat” və “Ziyadatüz-ziyarat” adlı əsərlər rəvayət baxımından sağlam olduğu üçün “Zahirür-rivayə” adlandırılmışdır. (Kaya, 2013, XXXIV, 101-102).

Həzrət Peyğəmbər dövründən zəmanəmizə qədər heç kəsin etirazı ilə qarşılaşmadan – sifariş yolu ilə alış-veriş edilmişdir. *İnsanların bir şeyi qərribə qarşılamadan adət-ənənə halına gətirmələri böyük bir dəlildir*” (Sərəxsi 1993, XII, 138). Həzrət Peyğəmbər belə buyurmuşdur: *“Müsəlmanların xoş gördükləri Allah dərgahında da xoş qəbul edilər”* (Təbərani, tarix yoxdur, IV, 58). Başqa bir hədisdə də belə buyurulur: *“Mənim ümmətim zəlalət üzrə birləşməz”* (İbn Macə, “Fitən”, 8).

Nəticə

İslam dini digər dinlərdən fərqli olaraq bir hüquq anlayışı ortaya qoymuş və zamanla, xüsusilə də müctəhidlər dövründə hüquq sistemi kimi inkişaf etdirilmişdir. İslam hüququndakı ümumi prinsip anlayışının əsası ilk əvvəl Qurani-Kərimin ortaya qoyduğu ümumi prinsip mahiyyətini daşıyan hökmlər və Sünnənin cəvamiül-kəlim xüsusiyyətidir. Məhz bu mühitdə yetişən İslam hüquqşünaslarının sözügedən mənbələrdəki nəslərin tədqiqi ilə səhabələrin fiqhi anlayışları, müctəhid imamların fiqhi düşüncələri, onların ictihadları, üsuli-fiqh, məntiq və dil qaydaları vasitəsilə və bunların induksiya metodu ilə araşdırılması nəticəsində ortaya qoyduqları ümumi prinsiplər qəvaid elmi kimi ortaya çıxmışdır.

İctihad fəaliyyəti ilə məşğul olan İslam hüquqşünaslarının əsas mənbələrlə bağlı şərhləri ilə yanaşı, gəldikləri qənaətlərin təzaddan uzaq olmasına verdikləri əhəmiyyət qaydalara bağlı və sistemli bir ictihad fəaliyyəti aparmaları ilə nəticələnmişdir. Məhz bu, hər bir müctəhidin müəyyən bir sistem çərçivəsində qaydalara bağlı qalmasını və əsas aldığı prinsiplər çərçivəsində metodologiya ortaya qoyub bunu zamanla inkişaf etdirməsi ilə nəticələnmişdir. Bu səbəbdən, müxtəlif məzhəblərə mənsub olan İslam hüquqşünaslarının fiqhi məsələlərlə əlaqədar şərhlərinin fərqli olmasına baxmayaraq, bunların hamısı öz çərçivəsində tutarlı olan külli qaydalara söykənmişdir. İslam hüquqşünaslarının fiqhi məsələləri izah edərkən, eləcə də digər məzhəblərin fikirlərini tənqid edərkən və məzhəbdaxili mübahisələrdə fiqhi qaydalardan dəstəkləyici bir dəlil kimi istifadə etmələri külli qaydaların İslam hüququndakı əhəmiyyətinə dəlalət edir. Odur ki, bir məzhəbi, yəni külli qaydalar çərçivəsində formalaşan bir hüquq sistemini tam dərk etmək həmin məzhəbin ortaya qoyduğu təməl prinsipləri anlamaqla mümkündür.

Fiqh əsərlərində çoxlu sayda fiqhi qayda qeyd edilmiş, hətta məzmun baxımından bir-birinə çox yaxın olan qaydalar belə hər biri ayrı qayda kimi qələmə verilmişdir. Məhz bu səbəbdən, sonrakı dövrlərdə bəzi İslam hüquqşünasları ortaya qoyulan bütün qaydaların beş əsas qaydaya söykəndiyini və bunların külli qayda sayılıb, digər qaydaların hamısının bunların çərçivəsinə daxil olduğunu vurğulamışlar. Bununla yanaşı, dini-əməli məsələdə ictihad apararkən əsli və fəri dəlillərə müraciət etdikdən sonra, həmin məsələ ilə bağlı sözügedən külli qaydalara müraciətin caiz olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Xüsusilə, sözügedən beş külli qaydanın və digər bəzi külli qaydaların müxtəlif fiqh məzhəbləri tərəfindən müstəqil şəkildə istifadə edilərək, külli qaydaların məzhəblərin fəvqündə bir mahiyyətə sahib olduğuna dəlalət edir.

Nəticə etibarilə, İslam hüququnun ümumi prinsipləri/külli qaydaları ilə digər hüquq sistemlərindəki hüquqi prinsiplər bəzi nöqtələrdə birləşməklə yanaşı, həm mənşə, həm də mahiyyət baxımından bir-birindən fərqlənir. Günümüzdə bəşəri hüquq sistemlərinin müştərək mənimsədikləri hüququn ümumi prinsipləri mənşə etibarilə dini və əxlaqi təlimlərdən təsirlənsə də, təşəkkül baxımından insan aqlının ədalət arayışının məhsulları hesab olunur. Fiqh elmindəki külli qaydalar Uca Allah tərəfindən göndərilən vəhyin daha yaxşı anlaşılması üçün ortaya qoyulan ictihad fəaliyyətlərinin məhsuludur.

ƏDƏBİYYAT

1. Apaydın, Hacı Yunus, "İslam Hukuk Usulü", Kayseri 2017.
2. _____, "Muhayyerlik", *DİA*, İstanbul 2006, XXXI, 25-30.
3. Atar, Fahrettin, "Fıkıh Usulü", İstanbul 1998.
4. Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsi
5. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.
6. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
7. "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti", I-IV, Bakı 2006.
8. Bahüseyn, Yaqub ibn Əbdülvəhhab, "əl-Qəvaidül-fiqhiyyəti" (əl-Məbadi, əl-Müqavvimat, əl-Məsadir əd-dəliliyyə, ət-Tətəvvür), Riyad 1998/1418.
9. Baktır, Mustafa, "Kaide", *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 205-209.
10. _____, "İslam Hukukunda Külli Kaideler", Erzurum 1998.
11. _____, "İslam Hukukunda Zaruret Hali", Ankara 1981.
12. Bək, Məhəmməd Xüdəri, "Tarixüt-təşriil-İslamiyyi", Beyrut 1988.
13. Belgesay, Mustafa Reşit, "Mecellenin Külli Kaideleri ve Yeni Hukukun Ana Prensipleri", İstanbul 1947.
14. Bilge, Necip, "Hukuk Başlangıcı Hukukun Temel Kavram ve Kurumları", Ankara 2001.
15. Buxari, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmayıl, "əl-Camiüs-səhih", Riyad 1999.
16. Darəqutni, Əli İbn Ömər, "Sünən", (təhqiq edən Əbdullah Haşim Yəmani əl-Mədəni), Qahirə 1966.
17. Dəbusi, Əbu Zeyd Übeydullah Ömər ibn İsa, "Təsisün-nəzər", Beyrut tarixsiz.
18. _____, "Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi", (tərc. Ferhat Koca), Ankara 2009.
19. Dönmez, İbrahim Kafi, "Hz. Peygamber`in Tebliğine Hakim Olan Başlıca Hukuk Prensipleri", *Yeni Ümit* cilt: 3, sayı: 18 (1992).
20. _____, "Amel", *DİA*, İstanbul 1991, III, 16-20.
21. _____, "Fıkıh ve Fıkıh Tarihi İncelemeleri", Ankara 2015.
22. _____, "Mubah", *DİA*, İstanbul 2005, XXX, 341-345.

23. Əbu Davud, Süleyman İbn Əşəs ibn İshaq əl-Əzdi əs-Sicistani, “Sünən”, Riyad 1999.
24. Edis, Seyfullah, “Medeni Hukuka Giriş ve Başlangıç Hükümleri”, Ankara 1993.
25. Erdoğan, Mehmet, “Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü”, Rağbet yayımları, İstanbul 1998.
26. Hakim, Əbu Abdullah əl-Həkim Məhəmməd ibn Həmdəviyyəh ibn Nüeym ibn el-Həkəm, “Müstədrək”, I-VI, Beyrut 1990/1411.
27. İbn Hənbəl, Əbu Abdullah Əhməd ibn Məhəmməd ibn Hilal ibn Əsəd əş-Şeybani, “Müsnəd”, I-VIII, Qahirə 1995/1416.
28. İbn Macə, Əbu Abdullah Məhəmməd ibn Yəzid ər-Rəbəi əl-Qəzvini, “Sünən”, Riyad 1999.
29. Kaya, Eyyüp Said, “Zâhirü’r-rivâye”, *DİA*, İstanbul 2013, XXXIV, 101-102.
30. Kurban, Yasin, “Kâsânî ve “Bedâ’i’u’s-Sanâ’i”sindeki Genel Hukuk Kuralları (Küllü kaideler)”, (çap edilməmiş namizədlük dissertasiyası AÜSBE), Erzurum 2009.
31. Müslim, Əbül-Hüseyn əl-Qüşeyri ən-Nisaburi Müslim ibn əl-Haccac, “əl-Camiüs-səhih”, Riyad 1999.
32. Nəsai, Əbu Abdurrahman Əhməd ibn Şüeyb ibn Əli əl-Xorasani, “əl-Müctəba minəs-sünen (əs-Sünenüs-suğra)”, I-IX, Halep 1986.
33. Özaşar, Mehmet Emin, “Hadisi Yeniden Düşünmek Fıkhi Hadisler Bağlamında Bir İnceleme”, Ankara 2000.
34. Sədlan, Saleh ibn Qanim, “əl-Qəvaidül-fiqhiyyətül-kubra”, Riyad 1997/1417
35. Sərəxsi, Şəmsül-əimmə Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əbu Səhl, “Məbsut”, I-XXX, Darül-mərifə, Beyrut-Livan 1993/1414.
36. _____, “İslâm Devletler Hukuku “Şerhu’s-Siyeri’l-Kebîr”, (tərc. İbrahim Sarmış, M. Sait Şimşek), Konya 2001.
37. Təbərani, “əl-Möcəmül-övsat”, Süleyman ibn Əhməd ibn Əyyub ibn Mütir Əbül-Qasim, I-X, Kahire tarix yoxdur.
38. Tirmizi, Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa İbn Sövrə əs-Süləmi, “Sünən”, Riyad 1999.
39. Yaman, Ahmet, “Bir Kavram Olarak “Fıkıh Kaideleri” ya da İslam Hukukunun Genel ilkeleri”, Marife Dergisi, yıl: 1, sayı: 1, Konya 2001.
40. Yıldırım, Mustafa, “Mecelle’nin Külli Kaideleri”, İzmir 2001.
41. Zərqa, Mustafa Əhməd, “Şərhül-qəvaidil-fiqhiyyə”, Dəməşq 2001/1422.
42. Zeydan, Əbdülkərim, “əl-Mədxəl li dirasətiş-şəriətil-İslamiyyəti”, İstanbul tarix yoxdur.

д.ф. по теолог. Анар Курбанов

**ПЯТЬ ОСНОВНЫХ ПРАВИЛ, ИГРАЮЩИХ ВАЖНУЮ РОЛЬ В
КОНЦЕПЦИИ ЮРИСПРУДЕНЦИИ ИСЛАМСКОГО ПРАВА
(Из контекста произведения Сарахси “Аль-Мабсут”)**

РЕЗЮМЕ

Исламская религия, в отличие от других конфессий, выработала юридическую концепцию и со временем она, особенно во времена мужтахидов, развивалась как юридическая система. Основными понятиями общего принципа в Исламском праве, в первую очередь являются законы, упомянутые в Коране и свойство джавамиуль-калим в Сунне. Расследованием священных тем из источников, и благодаря пониманию сподвижниками возникающих вопросов, мнению имамов – мужтахидов по Фикху и их выводов, основам Фикха, логике и лингвистике, и в итоге их исследования индукционным методом, общие принципы, выдвинувшие исламскими юристами, которые выросли в этой культуре, возникли как наука аль-каваид.

В статье даётся общая информация о пяти основных правилах исламской юриспруденции, играющих важную роль, как далиль (доказательства) непосредственно при формулировании выводов. После объяснения всех правил приводятся несколько примеров из книги известного исламского юриста Сарахси “аль-Мабсут” и даётся информация об использованных им темах.

Пять правил, указанные в статье, следующие: “Итог должен соответствовать цели дела”, “Сомнения не устраняют истину”, “Трудности подразумевают облегчение”, “Необходимость возмещения ущерба”, “Обычаи имеют законную силу (т.е. к ним прибегают во время принятия решений)”.

Ключевые слова: исламское право, юридические правила, Сарахси, “Аль-Мабсут”

PhD Anar Gurbanov

**FIVE LEGAL MAXIMS THAT PLAY BASIC ROLE IN THE
JURISPRUDENCE KNOWLEDGE OF ISLAMIC LAW
(In the context of *Al-Mabsut* by Sarakhsi)**

ABSTRACT

Islam developed a legal concept unlike other religions and improved it gradually as a legal system, especially during the times of *mujtahids*. The basic concepts of the general principle in Islamic law are the ones mentioned in the Quran and the *javamiul-kalim* in Sunnah. Investigation of the sacred topics through sources by the Islamic lawyers of this period, Fiqh opinions of mujtahid imams, their ijthahads, Fiqh basics, logic and linguistics, as a result of their research by the induction method, originated as the science of *Al-Qawaid*.

The article provides general information about the five basic rules of Islamic jurisprudence, which play an important role as *dalil* (evidence) directly in formulating conclusions. After explaining all the rules, several examples are given from the book of the famous Islamic jurist Sarakhsi *Kitab Al-Mabsut* and information is given about the topics he used.

The five rules stated in the article are as follows: “The result must correspond to the purpose of the case”, “Doubts do not eliminate the truth”, “Difficulties imply relief”, “Damage need to be eliminated”, “Customs have legal force (i.e., they are resorted to decision time)”

Keywords: *islamic law, the legal maxims, Sarakhsi, Kitab Al-Mabsut*

Çapa tövsiyə etdi: i.ü.f.d. Ə.S.Niyazov